

tubunun tam metni ve bazı muhaddis ve âlimlerin hayatlarına dair mâlumat sadece *Târîhu'l-Mevşıl*'de bulunmaktadır. 700 beyit kadar şiirin yer aldığı eserde zaman zaman çeşitli ilmi meselelere ve tartışmalara da temas edilmektedir. Kitapta 124 (741-42) ve 152 (769) yıllarına ait olayların atlanmış olması ya müstensih hatası veya müellifin bu yıllarda cereyan eden olayları kayda değer görmemesiyle izah edilebilir. Ezdî kitabını çeşitli kaynaklardan ve şifahî rivayetlerden istifade ederek hazırlamıştır. İbn Ebû Tâhir Tayfûr, Taberî ve Ya'kûbî'nin *Târîh*'leri, Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*'i, İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif*'i, Ebû Hanîfe ed-Dineverî'nin *el-Ah-bârû't-tvâl*'i, Ebû Ömer el-Kindî'nin *el-Vülât ve'l-kuğât*'i, Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'i eserin başlıca kaynaklarını teşkil eder. Sahasındaki en başarılı çalışmalardan kabul edilen *Târîhu'l-Mevşıl* siyasî tarih açısından olduğu kadar ilim, kültür ve medeniyet tarihi bakımından da değerli ve orijinal bir kaynaktır. İzzeddin İbnü'l-Esir ve İbn Haldûn gibi pek çok tarihçi Musul tarihleriyle ilgili olaylarda *Târîhu'l-Mevşıl*'i kaynak olarak kullanmış, hatta bazı kısımları iktibas etmiştir. Bilinen tek nüshası Chester Beatty koleksiyonu (Dublin-İrlanda) arasında bulunan (nr. 3030) *Târîhu'l-Mevşıl*'in Kahire Dârü'l-kütübîl-Misriyye (Tarih, nr. 2475) ve el-Hizâne-tü't-Teymüriyye'de fotokopileri (Tarih, nr. 2303) mevcuttur. Eser Ali Habîbe tarafından neşredilmiştir (Kahire 1387/1967). 2. *Kitâbü Tabakâtü'l-muhaddişîn*. Kaynaklarda adı *Kitâbü Tabakâtü'l-'ulemâ' min ehli'l-Mevşıl*, *Kitâbü Tabakâtü'l-'ulemâ' ve'l-muhaddişîn min ehli'l-Mevşıl*, *Tabakâtü ehli'l-Mevşıl*, *Tabakâtü muhaddişî ehli'l-Mevşıl*, *Târîhu muhaddişî'l-Mevşıl* gibi değişik şekillerde kaydedilen (Ezdî, s. 301; Yâkût, V, 225; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 297; İbn Mâkûlâ, I, 176-177) ve başta muhaddisler olmak üzere Musul'da yetişmiş âlimlerin biyografilerini ihtiva eden eser zamanımıza intikal etmemiştir. Hakkındaki bilgiler çeşitli ricâl ve tabakat kitaplarında mevcut nakil ve iktibaslara dayanmaktadır. 3. *el-Kabâ'il ve'l-hıttat*. Musul'a gelip yerleşen çeşitli kabilelerin kollarından, nesplerinden, onlarla ilgili haber ve rivayetlerden ve İslâmî devirde yetişen âlim ve fakihlerden bahseden bir eser olup (Ezdî, s. 96) günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezdî, *Târîhu'l-Mevşıl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, nâşirin mukaddimesi, s. 6-31; İbn Cüme' el-Gassânî, *Mu'cemü's-süyûh* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1407/1987, II, 379; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 176-177; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 225; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, I, 11; Zehebî, *A'lamü'n-nübela'*, XV, 386-387; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 894-895; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, III, 257, 261-262; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 297; Sehâvî, *el-İ'ân bi't-tevbi'*, s. 283; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Ömer), s. 366; *Keşfü'z-zunûn*, I, 307; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 210; A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library A Hand List of the Arabic Manuscripts*, Oxford 1955, I, 11; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, XIII, 238; Sezgin, *GAS*, I, 348, 350; Münecid, *Mu'cem*, III, 49-50; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 121, 153-154, 482, 545; a.mlf., "al-Azdi", *El'* (İng.), I, 813; Paul G. Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdi's *Tarih al-Mawşil*", *JAOS*, LXXXIX (1969), s. 88-105.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

EZEL

(الْأَزَل)

Başlangıçsız zaman, zihnen başlangıçlı düşünülemez süre, varlığın geçmişte sonsuzca devam etmesi anlamında felsefe ve kelâm terimi.

Sözlükte *kıdem** ile eş anlamlı olarak "başlangıç olmama" anlamına gelir. Ezel kelimesinin "şiddet, darlık, hapislik" mânasındaki *ezl* köküyle bir anlam ilişkisi bulunmamaktadır. Bu sebeple bazı dil bilginleri ezelin, "yok olmadı, zeval bulmadı" mânasındaki *lem yezel* fiilinden ihtisar edilmiş olabileceğini (lemyezel — yezeliyyûn — ezeliyyûn — ezel) düşünmüşlerdir (bk. *Lisânü'l-'Arab*, "ezl" md.).

Ezel ve ezeli kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde geçmez. Ancak Hadîd sûresinin 3. âyetinde yer alan, "O evveldir ve âhirdir" ifadesindeki "evvel" kelimesi İslâm âlimleri tarafından Allah'ın ezeli olduğu mânasında anlaşılmıştır. Ayrıca halk, ibdâ', inşâ, tekvin gibi hususlara dair âyetlerle Allah'ın doğmuş olmadığını, bir benzerinin bulunmadığını, hiçbir şeyi ihtiyacı olmayıp her şeyin ona muhtaç olduğunu, bütün kusurlardan münezzeh bulunduğunu ifade eden âyetler de dolaylı olarak Allah'ın varlığının ezeli ve kadîm olduğunu, O'ndan başka hiçbir varlığın bu vasıfla nitelendirilemeyeceğini göstermektedir. Aynı mahiyetteki anlatımlar hadislerde de görülür. Bundan başka Allah'ın doksan dokuz isminin sıralandığı hadiste ezeliyeti ifade eden *evvel*, *mübdî*, *tâm* gibi isimlerle birlikte ezeli ile aynı mânaya gelen *kadîm* ismi de zik-

redilmiştir (İbn Mâce, "Du'a", 10). "Kendisile birlikte hiçbir şey yokken Allah vardı" anlamındaki hadis (*Müsned*, IV, 431, 432; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", I, "Tevhîd", 22; Tirmizî, "Menâkıb", 74), İslâm âlimlerince Allah'ın ezeli olduğu mânasında anlaşılmıştır. Kur'an ve Sünnet'te Allah'ın varlığının bir başlangıcı bulunmadığı yönündeki bu doğrudan veya dolaylı ifadeler sebebiyle bütün müslümanlar, Allah'ın varlığı ve birliği gibi itikadî esaslar yanında ezeli ve ebediliği konusunda da görüş ve inanç birliğine varmışlardır.

Özellikle vahdet-i vücudcu düşünürlere göre Allah'ın dışındaki bir kısım varlıklara da ezeli sıfatı nisbet edilebilir; meselâ *a'yân-ı sâbite**nin Allah'ın ilminde ezeli olduğu söylenir. Ancak bu nisbî ve itibarî bir ezeliyet olup gerçek anlamda ezellilik yalnız Allah'a mahsustur. Bu farkı vurgulamak üzere Allah'ın ezelliliği için "el-ezelü'l-mutlak" veya "ezelü'l-âzâl" terimleri kullanılmıştır (Abdülkerim el-Cilî, I, 101-102, 104). Ayrıca İslâmî literatürde "kadîm" ve "ezeli" anlamında *lem yezel*, "bâkî" ve "ebedî" anlamında *lâ yezâl* tabirleri de geçmektedir.

İlk İslâm filozofu olarak bilinen ve aynı zamanda kelâmcılarla yakın ilişkisi bulunan Ya'kûb b. İshak el-Kindî, ezeli terimini "yok olması imkânsız varlık" diye tarif eder. Ona göre ezelinin varlığı için bir başlangıç düşünülemez, çünkü sürekli olarak vardır. Varlığı başkasına bağlı değildir, bu sebeple onun illeti yoktur. Ezeli varlık istihale geçirmez; çünkü istihale bir değişmedir ve ezeli varlık değişmez, eksiklikten tamlığa doğru da olsa başkalaşmaz. Ezelinin eksik varlık olması mümkün değildir; zira o, kendisini daha yetkin kılacak bir duruma doğru değişime uğramaz. Şu halde ezeli varlık zorunlu olarak tamdır (*Resâ'il*, s. 113-114). Öte yandan maddî varlık cinsleri ve türleri olan varlıktır, ezelinin ise cinsi yoktur; buna göre maddî varlık ezeli olamaz. Kindî çeşitli aklî deliller göstererek hareket ve zamanın da ezeli olmadığını ispatlamakta ve sonuç olarak sadece "gerçek bir" in yani Allah'ın ezellilikle nitelendirilebileceğini ortaya koymaktadır (a.e., s. 113-122, 153, 215). Fârâbî'ye göre de tam anlamıyla ezeli olan sadece "ilk varlık" yani Allah'tır. Zira ilk varlık diğer bütün varlıkların ilk sebebidir. O bütün eksiklik çeşitlerinden münezzehtir; en şerefli ve en kadîm varlıktır. O bilfiil vardır; bilkuve var olduğu, yahut herhangi bir şekilde yok olmasının da mümkün bulunduğu düşünülemez.

Bundan dolayı O ezeldir ve ezeli olması için varlığının geriye doğru devam etmesini sağlayacak başka bir şeye ihtiyaç göstermeksizin varlığı sürekli'dir (Ârâ'ü ehli'l-medîneti'l-fâzıla, s. 37-38).

Ancak gerek Fârâbî gerekse daha açık ve ayrıntılı olarak İbn Sînâ, Aristo'nun âlemin ezelliği yönündeki görüşlerinin etkisiyle, Yeni Eflâtuncu sudûr teorisinden de faydalanarak zât ve zaman bakımından olmak üzere iki türlü ezellilik kabul etmişlerdir. Buna göre Tanrı zât ve mertebe bakımından ezeldir; şu anlamda ki O illeti bulunmayan varlık olup kendisi diğer bütün varlıkların illetidir ve bu mânada ezeli olarak bütün varlıklardan öncedir. Fakat Tanrı ezeli bir sebeptir ve bundan dolayı O'nun eserlerinin de ezeli olması gerekir; bu da âlemin bir eser (ma'lûl) olarak zaman bakımından ezeli olduğu sonucunu doğurur (İbn Sînâ, eş-Şifâ, s. 266-268). Şu halde "yokluk ve zıtlık ancak ay feleğinin altındaki şeyler için söz konusudur" (Fârâbî, Ârâ'ü ehli'l-medîneti'l-fâzıla, s. 37). Bu şekilde Allah'ın zât bakımından ezeli olduğu hususunda İslâm filozofları ile kelâmcılar arasında görüş birliği bulunmakla birlikte, kelâmcılar Allah'ın zât ve sıfatlarından başka ezeli varlık kabul etmenin imkânsız olduğunu söylerken Fârâbî ve İbn Sînâ gibi bazı İslâm düşünürleri Allah'ın zâtı yanında âlemin, yani feyz ve sudûr sürecinde yer alan akıllar, nefisler, felekler gibi kozmik varlıkların zât bakımından Tanrı'ya bağlı ve O'ndan sonra, zaman bakımından ise ezeli olduğunu savunmuşlardır. Bu yüzden de kelâmcılar tarafından şiddetle eleştirilmiş, hatta zaman zaman tekkir edilmişlerdir. Ancak bu onların nihai görüşü değildir; nitekim Fârâbî, "Allah zaman olmaksızın bir anda feleği yaratmış ve onun hareketi sonucunda zaman meydana gelmiştir" (el-Mecmû, s. 27) demektedir. Ebû Bekir er-Râzî ise Fârâbî ve İbn Sînâ'dan daha da ileri giderek Allah ile birlikte nefis, zaman, mekân (halâ) ve maddenin de (heyûlâ) ezeli olduğunu iddia etmiştir (bk. ÂLEM; HUDÛS; KIDEM).

İslâm akaidine göre Allah için bir başlangıç ve son düşünülemez. O hep vardı ve daima var olacaktır; yokluğu düşünülemeyen vâcibü'l-vücûddur. O'nun bulunmadığı bir zaman düşünüldürse sonradan (hâdis) olduğu kabul edilmiş olur; hâdis olan ise Tanrı olamaz. Eğer O ezeli varlık kabul edilmezse ontolojik, kozmolojik ve teleolojik delillerden vazgeçilmesi gerekir. Çünkü her üç delil de Tanrı'nın

ezeli olduğu öncülüne dayanmaktadır. Ontolojik delil, Tanrı'yı "yokluğu mantıken düşünülemeyen varlık" olarak kabul ederek yola çıkar; kozmolojik delilin "ilk sebep" terimindeki "ilk" kelimesi zaman açısından önce olan anlamında değildir. Çünkü Tanrı zaman üstüdür, zamanın dışındadır. Bu sebeple "ilk" kelimesi burada ontolojik mânada kullanılmıştır. Yine Tanrı ezeli olmasaydı teleolojik delil, âlemdeki nizam ve gayeyi kaostan çıkarmak gibi bir mecburiyetle karşı karşıya kalırdı ki bu imkânsızdır.

Kelâmcılar, varlıkları ezeli olup olmaları bakımından başlıca üç kısma ayırmışlardır. a) Hem ezeli hem ebedî olan varlık; bu iki sıfat sadece Allah'a mahsustur. b) Ne ezeli ne de ebedî olan varlık: Kâinat. c) Ezeli olmayıp ebedî olan varlık: Âhiret. Bunun aksi, yani ezeli olup da ebedî olmayan bir varlık düşünülemez; çünkü "küdimi sâbit olanın ademi imkânsızdır" (et-Ta'rifât, "ezeli" md.).

Ezeli kelimesinin nisbet ifade ettiğine bakarak Allah'ın zâtının "ezel" denilen bir şeyde hasıl olduğunu düşünmek uygun bulunmamıştır; zira bu durumda Allah'ın zâtının bir şeye muhtaç olduğu izlenimi doğmaktadır. Ezeli, "hiç evveli olmayan (lem yezel) varlık" demektir. Allah'ın zâtının "lem yezel" olması, geçmişte O'nun varlığı bulunmaksızın herhangi bir zamanın geçmemiş olduğu anlamına gelir. Bazı bilginler, Allah hakkında zaman fikrini hatıra getirir ve tenzih akidesini zedeler düşüncesiyle, "Allah ezelde mevcuttu" denilmesini de uygun bulmamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ezl" md.; Cürçânî, et-Ta'rifât, "ezeli" md.; a.mlf., Şerhu'l-Mevâkıf, İstanbul 1311, III, 22-23; İbrâhîm Medkûr, el-Mu'cemü'l-felsefî, Kahire 1399/1979, "ezeli" md.; Müsne'd, IV, 421, 432; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 1; "Tevhîd", 22, "Meğâzî", 67, 74; İbn Mâce, "Du'a", 10; Tirmizî, "Menâkıb", 74; Kindî, Resâ'il, s. 113-122, 153, 169, 185, 194, 215; Fârâbî, Ârâ'ü ehli'l-medîneti'l-fâzıla (nşr. A. Nasrî Nâdir), Beyrut 1986, s. 37-38; a.mlf., el-Mecmû, Kahire 1325/1907, s. 27; Es'arî, Makâlat (Ritter), İstanbul 1930, II, 517-518; İbn Sînâ, eş-Şifâ (nşr. İbrâhîm Medkûr), Tahran 1363, s. 264-268; a.mlf., er-Risâle fi'l-hudûd (Resâ'il içinde), Kahire 1326, s. 102; Beyhakî, el-Esmâ' ve's-sıfât, s. 9-11; Gazzâlî, el-Makşadü'l-esnâ, s. 135-136; a.mlf., Tehâfütü'l-felâsife (nşr. Mâcid Fahrî), Beyrut 1982, s. 48 vd.; Baklî, Meşrebü'l-eruvâh, s. 218-219; Fahrreddin er-Râzî, Şerhu esmâ' illâhi'l-hüsnâ, Kahire 1396/1976, s. 323 vd., 355-356; Âmidî, el-Mübîn, s. 118-119; a.mlf., Gâyetü'l-merâm, s. 246-247; Dewânî, Şerhu'l-'Akâ'id, İstanbul 1317, I, 76-78; Abdülkerîm el-Cîlî, el-İnsânü'l-kâmil, Kahire 1402/1981, I, 100-104; Beyâzîzâde, İşârâtü'l-merâm, s. 88, 90, 91, 111.

▲ AHMET SAİM KILAVUZ

EZFERİ

(أظفری)

Muhammed Zahîrüdî'n Mîrzâ
Alî Baht b. Sultân
Muhammed Velî Gürgânî
(ö. 1234/1818)

Vâkı'ât-ı Ezferî adlı
hâtıratı ile tanınan şair,
Bâbürlü şehzadesi.

1172'de (1758) Delhi'de Lâl Kale'de (Red Fort) doğdu. Evrenzâib'in soyundan olup Muizzüddin Cihandar Şah'ın kızı İffet Ârâ Begüm'ün torunudur. İlk öğrenimini Delhi'de gördü. Diğer Bâbürlü şehzadeleri gibi ona da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından bir miktar tahsisat ayrılmıştı. Cihandar Şah zamanından (1712-1713) beri prensler sarayda çok sıkı bir gözetim altında tutulduğu için Ezferî de hayatının ilk otuz yılını burada geçirdi. Önceleri çok iyi geçindiği Şah Âlem'le daha sonra arası açıldı ve 1203'te (1789) saraydan kaçtı. Bir süre kaldığı Ceypûr ve Codpûr yoluyla Leknev'e gitti; orada Eved (Oud) hâkimi Âsafüddöve tarafından iyi karşılandı. Bu arada Lâl Kale'de gözetim altında bulunan ailesi de kaçarak buraya geldi. Âsafüddöve hepsine maaş bağladı. Yedi yıl kadar Leknev'de oturduktan sonra Patna yoluyla Maksudâbâd'a (Mürşidâbâd) hareket etti ve 1797'de oraya ulaştı. Maksudâbâd'da bir süre kalıp Madras'a gitti; burada nevâbın maddî ve mânevî yardımlarını gördü ve ölümüne kadar Madras'ta yaşadı.

Ezferî Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca biliyordu. Tıp, astroloji, remil, nazım ve vezin tekniği gibi değişik alanlarda geniş bilgi sahibiydi. Ancak daha çok şiirle ilgilendi. Urduca bir divanı yanında Farsça ve Türkçe şiirleri büyük bir yekün teşkil etmekteydi. Ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri kullandığı "rîhte" denilen Urduca şiirleri de vardır. Hâtıratının sonunda bahsettiği diğer bazı çalışmaları gibi Farsça ve Türkçe şiirleri de kaybolmuştur.

Eserleri. Vâkı'ât-ı Ezferî (Madras 1958). Ezferî 1797'de Maksudâbâd'da yazmaya başladığı bu Farsça kitabını 1806'da Madras'ta tamamlamıştır. Eser, 1788'de Delhi'yi ele geçiren ve kamasiyla Bâbürlü Hükûmdarı II. Şah Âlem'in gözlemini çıkaran Gulâm Kâdir Rohillâ'nın geçici yükselişinin tarihî bir değerlendirmesiyle birlikte Ezferî'nin şahsî tecrübelediğini, hâtıralarını ve 1806'ya kadar gör-